

נספח:

הנחת תפילין כל היום

כתב הרמב"ם: "אמרו עליו על רב תלמידו של רבינו הקדוש שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארבע אמות בלא תורה או בלא ציצית או בלא תפילין"¹. ר' אליעזר לנדא כתב בספרו יד המלך:

הנה מימרא זו שהביא רבינו שאמרו על רב נעלם ממני מקומה ולא ידעתי איז ואיפו הוא, וחפשתי בשני התלמודים בבלי וירושלמי ולא מצאתי, גם נושאי כליו של רבינו לא הראו לנו שום מראה מקום על זה. וביותר יש להפליא על מרן הכ"מ דלעיל בהלכות דיעות פרק ב' הלכה ד' הביא רבינו ג"כ כזה הלשון דאמרו על רב תלמידו של רבינו הקדוש שלא שח שיחה בטלה כל ימיו, וכתב שם הכ"מ על זה דאינו יודע כעת מקומה של מימרא זו, וכאן החריש ולא כתב מאומה. אמנם את הנראה מלשונו של רבינו בשתי המקומות האלה דהיה לו לרבינו אגדה מיוחדת אשר נאמר שם המאמרים האלה על רב, ואגדה זאת כולה נעלמה מאתנו ולא זכינו לאורה.²

וכן כתב ר' יעקב שור: "ואין ספק כי הרבה הלכות אשר בספר היד להרמב"ם שנעלם מאתנו המקור לזה מקורם בירושלמי קדשים או בשאר מדרשים אשר נאבדו מאתנו. ותמצא להרמב"ם בהלכות דיעות שכתב אמר על רב ... שלא שח... וכ"כ עוד... אמרו על רב... בלא תורה ציצית ותפילין... ושני מאמרים הללו על רב לא נמצא אצלנו בשום מקום והנראה מלשונו של רבינו בשני מקומות הללו כי היתה לו אגדה מיוחדת אשר שם נאמר גם המאמרים האלה על רב ואגדה זו נאבדה מאתנו"³. למעשה כבר העירו האחרונים⁴ שזה היה אחד מעשרה מילי דחסידותא דרב, כמו שנאמר בכל המקורות: "תשיעית, שהיה רגיל בתפילין"⁵.

1. רמב"ם, הלכות תפילין פרק ד הלכה כה. וראה הערת ר' אברהם שושנה (מהדיר), מאה שערים, ב, ירושלים תשסב, עמ' תטו, הערה 35-37.
2. ר' אליעזר לנדא, יד המלך, שם.
3. ר' יעקב שור, בעי חיי, בתוך: משנת יעקב, ירושלים תשנ"ו, עמ' פט. וכ"כ ראה ר' יעקב ברייל, מאמר אגרת בקורת, בתוך: כל כתבי מהרי"ץ חיות, ב, ירושלים תשי"ח, עמ' תקכ, שכתב: "ובלי ספק היה להרמב"ם אגדה מיוחדת בזאת אשר נעלמה לנו ולא זכינו לאורה".
4. ר' מאיר סולובייצ'ק, המאיר לארץ, סלוצק תרע"א, דף ה ע"א, דף עא ע"א (הוא כתב שנראה שהיתה לו גירסא כזו בגמרא מגילה דף כח ע"א). וראה ר' שלום אלבק, משפחת סופרים, ווארשא תרסג, עמ' 69-70, הערה כד. וכן כתבו: י' טברסקי, מבוא למשנה תורה, ירושלים תשנ"א, עמ' 89 הערה 56; ר' נחום רבינוביץ, יד פשוטה, אהבה, ב, ירושלים תשנ"ד, עמ' תרמה. עוד מקורות לדברי הרמב"ם ראה: שו"ת מהרי"ץ חיות, סי' עא, בתוך: כל כתבי מהרי"ץ חיות, ב, ירושלים

בזמן הגמרא הרבה הניחו תפילין כל היום כולו⁶, אבל כבר בתקופת הראשונים היה רפיון במצות תפילין באופן כללי וכמו שהאריכו רבים ושלמים⁷. אבל בכל זאת מצאנו במשך הדורות שרבים אכן נהגו להניח תפילין כל היום. ר' שריה דבליצקי אסף כחמשים מקורות על גדולי ישראל שהלכו כל היום בתפילין⁸. אף אני לא משכתי יד ואספתי מקורות חדשים⁹. בהזדמנות זו אני רוצה להגיש את עיקרי הדברים בקיצור:

ראשית יש לציין את דברי ספר התדיר בדרשתו לראש השנה: "ארבעה דברים מקרעין גזר דינו של אדם ואלו הן... שינו מעשה... הוא שיתקן האדם מעשיו ופעליו במה שלא תיקן

תשית, עמ' תתכז; ר' מרדכי זאב איטינגא, מגן גיבורים, סי' לו, ס"ק ב (בשלטי גיבורים); האדר"ת, בני בנימין, שם; ר' אהרן היימאן, תולדות תנאים ואמורים, א, ירושלים תשמז, עמ' 39.

5. שו"ת שערי תשובה, סי' קעח. ובפרק שלשה עשר, הארכתי בנושא. וראה ר' גרשון חנוך מראדזין, עשר מילין דחסידותא דרב, בתוך: ארחות חיים, ירושלים תשנח, דף ע"א-ע"ב; ר' יששכר תמר, עלי תמר, תל אביב תשלט, זרעים א, עמ' נח.

6. כבר חקרו רבים אם עיקר דין מצות תפילין הוא בכל היום. ראה: ר' יעקב מקרלין, שו"ת משכנות יעקב, סי' מט; ר' מרדכי זאב איטינגא, מגן גיבורים, סי' לו, ס"ק ב (בשלטי גיבורים). וראה דברי האדר"ת בכמה מקומות בספריו: שו"ת מענה אליהו, ירושלים תשסג, סי' קט: "לבישת תפילין כל היום כיון שמצותם כל היום לא שייך יוהרא כלל"; עובר אורח, ירושלים תשסג, עמ' לו, אות ט, בתוך דבריו בדיון אחר: "ואם הוא נושא תפילין כל היום גם כן עושה מצוה אבל אינו חובה כל כך"; חשבונות של מצוה, ירושלים תשסה, עמ' שא. וראה ר' שמואל עהרנפעלד, חתן סופר, ירושלים תשכג, א, סי' כה, עמ' קצז-קצח; ר' דוד יוסף, הלכה ברורה, ב, ירושלים תשסב, סי' לו, עמ' קצז-קצו.

7. על הרפיון בתפילין בכלל בזמן הגאונים והראשונים כבר האריכו רבים. ראה: תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנה, סי' קסא, עמ' 237-233; רבינו בחיי, בד הקמח, ערך 'תפילין', בתוך: הרב ח"ד שעוועל (מהדיר), כתבי רבינו בחיי, ירושלים תשל, עמ' תמד-תמו; ד' מצגר (מהדיר), דרשות ר' יהושע אבן שועיב, ירושלים תשנב, עמ' תלו-תלו (מדבריו נראה על הרפיון בכלל, ושכבר בזמנו לא לבשו כל היום); ר' יעקב הלוי ממרויש, שו"ת מן השמים, סי' סג (וראה הערות המהדיר, ר' ראובן מרגליות, שם). ר' משה הכהן, ספר חסידים הנקרא ספר המשכיל, ווארשה תרסא, דף ד ע"ב (במהדורת ירושלים תשסד, עמ' כג) כתב: "בימים הראשונים שהיו נושאים את התפילין כל היום... אבל עכשיו שאין רגילות להניחן אלא בשעת תפילה". י"ש שפיגל (מהדיר), פירוש מסכת אבות לרבי מתתיהו היצהרי, ירושלים תשסו, עמ' 177 כתב: "כגון תלמיד חכם... שילך ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין. ובזמנינו שלא הורגלנו בתפילין". וראה: ר' אליהו קפשאל, מאה שערים, ב, ירושלים תשסב, עמ' תיג-תטו; ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, א, ניו יורק תשא, עמ' 263-257; ר' נחמן שלמה גרינשפאן, משפט עם הארץ, ירושלים תשו, עמ' נב-סט (דברים חשובים בזה); ר' יששכר תמר, עלי תמר, תל אביב תשלט, זרעים א, עמ' גג-ס, אריכות בזה; ר' אברהם קורמן, מושגים בהלכה, תל אביב תשסב, עמ' 284-279; וראה מקורות חשובים אצל ש' עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנה, סי' קסא, עמ' 237-233.

8. ר' שריה דבליצקי, קונטרס שריד מעיר, בתוך: צבי לצדיק, בני ברק תשסו, עמ' קיח-קכג. וראה גם ר' משה קרויזר, מצות תפילין, ירושלים תשסו, סי' א עמ' שיא-שכג; ר' פנחס מייערס, שו"ת נחלת פנחס, א, בני ברק תשנב, סי' ד.

9. באופן כללי לא חזרתי על מקורותיו, רק אם היתה לי איזו תוספת.

עד עכשיו. ואפילו כי יהיה מעשיו כולם מתוקנים על דרך התורה והמצוה אף על פי כן בדרכי הפרשיות יקנה מדה שלא קנה עד עכשיו. וכך אומרים על הרמב"ם ז"ל שהיה מוסיף בכל יום הכיפורים מדה אחת שלא נהג בה במקודם לכן. מה היה מתחיל להתנהג בה. כגון שלא לשנות יין ושלא לאכול בשר בימי החול וא לפרש מן קצת הפירות או לפרוש מן האשתו רק בשבתות וימים טובים, כדי שיהיה לבו פנוי לתורה. או שלא ילך ארבע אמות בלא תורה או בלא תפילין. או שלא ילך ד' אמות בגילוי ראש, וכיוצא בהם מדרכי הפרישות שהם דרכים רבים וטובים ליראת שמים. ואין אדם משיג כולם יחד, אלא האדם הרגיל עצמו באחד מהם, ואחר כך מרגלי עצמו באחרת עד שמשיג להרבה"¹⁰.

ר' אלעזר אזכרי בעל ספר חרדים כתב: "לקשור תפילין... ומצותן כל היום, וכן היה המנהג בזמן התנאים והאמוראים והמפרשים, וגם היום נוהגין קצת אנשי מעשה"¹¹. ר' אליהו די וידאש בעל ראשית חכמה כתב בתוך דבריו על סדר היום הרצוי לבעל תשובה: "ובכל יום שהוא מתבודד בבית הכנסת או בבית המדרש ילבש טלית ותפילין"¹². בהנהגות מקובלי צפת מצינו: "בתפילין, יש יחידים שמניחים אותם כל היום אפילו בהליכתן בדרך"¹³. בהנהגות שרשם ר' משה מליריאה מצינו: "להניח טלית ותפילין במנחה והמחמירין כל היום"¹⁴. גם ר' ישעיה הלוי הורוויץ בעל שני לוחות הברית העיד: "אך ראיתי בני עליה גם בזמן הזה שמלובשין בתפילין כל היום"¹⁵.

ר' נפתלי כ"ץ בעל סמיכות חכמים הביא בצוואתו רשימה של כ"א דברים שהאריז"ל כתב שהם טובים לישראל, ובין הדברים "טלית ותפילין", ופירש ר' נפתלי: "טלית ותפילין אין הפירוש כפשוטו... רק הפירוש שיהיו עליו כל היום וילמוד בטלית ותפילין"¹⁶. ר' משה חגיז כתב: "מהדברים המזכירים לאדם היראה, הוא שיהיה בתפילין כל היום, אם אפשר לו לשמור עצמו מלהפית ולישן בהם, או לכל הפחות בשעה שהוא עוסק בתורה"¹⁷.

10. ר' משה ב"ר יקותיאל מרומי, ספר התדיר, דרשה לראש השנה, מהדורת מ"י בלוי, ניו-יורק תשנב, עמ' רנד. מקור זה נשמט מ' לנגרמן, "אמרות ופירושים מיסודו של הרמב"ם או המיוחסים אליו", מאה שערים — עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשסא, עמ' 223-240.

11. ר' אליעזר אזכרי, ספר חרדים, ירושלים תשכו, פרק טז אות טו, עמ' עג. וראה באריכות אצל ר' יהודה סג"ל דייטש, באר יהודה (פירוש על הנ"ל), שם, אות ב.

12. ר' עקיבה רז (מהדיר), תוצאות חיים, ירושלים תשסח, שער ב הנהגה לג, עמ' עה. וראה שם, בדברי המהדיר, סי' קכח, עמ' שכה-שכח.

13. נדפס אצל ר' יעקב משה טולדינו, אוצר גנוזים, ירושלים תשך, עמ' 49 אות א. חזר ונדפס אצל מ' חלמיש, הקבלה, רמת גן תשס, עמ' 349 אות כו. חזר ונדפס בסוף ספר חזיונות, לרבנו חיים ויטאל, ירושלים תשסב, עמ' תקלב, אות א.

14. נדפס לראשונה אצל: אות א, 2, S. Schechter, *Studies in Judaism*, Philadelphia 1908, pg 299, ואחר כך נדפס בסוף ספר חזיונות, לרבנו חיים ויטאל, ירושלים תשסב, עמ' תצג אות א.

15. ר' ישעיה הלוי הורוויץ, של"ה, ירושלים תשלח, מסכת חולין, דף פב ע"א, ד"ה ענין תפילין.

16. אשר יצווה, ב, ירושלים תשס"ה, עמ' פו אות יג.

17. ר' משה חגיז, משנת חכמים, ירושלים תשלד, דף לה ע"ב אות רמג.

הגר"א ציווה: "לילך בתפילין כל היום"¹⁸. ותלמידו ר' חיים מוולאזין העיד: "שאלתי אם אלך בתפילין קטנים תחת מלבושים בשוק, והשיב מותר, ואם יראה אדם אין לחוש לזה... ואמר בשם הגר"א בזמן הזה אין לחוש משום יוהרא ואדרבה נכון לפרש ולפרסם"¹⁹. עד כדי כך ר' אשר הכהן, תלמידו של הגר"ח מוולאזין, מביא: "עוד אמר בשם רבו הגר"א ז"ל שהצטער הרבה על הדור הזה שמבטלין עיקר המצוה ותפילין שמצותה כל היום, כידוע שבעל הסמ"ג היה מסבב העולם להזהיר לכל ישראל שילבשו בגד בת ד' כפנות עם ציצית כך אילו היה בכוחותיו היה סובב את העולם להחזיר עטרה ליושנה שיניחו ישראל תפילין כל היום"²⁰.

ר' מרדכי זאב איטינגא כתב בספרו מגן גיבורים: "וכן העידו על קדוש ישראל מכובד הגאון התנא האלקי מוהר"א ווילנא ז"ל אשר כל ימיו היה מוכתר בתפילין ועטוף בציצית וברושי גדול התירם וכן ראוי ונכון לכל הירא וחרד על דבר ה' אשרי לו ואשרי חלקו"²¹. גם על הקלויז של הגר"א מצאנו שישבו שם בטלית ותפילין כל היום, ושהיה דרכם בקודש הכל על פי מנהגיו שהנהיג להם הגאון החסיד²². ר' ישראל גינזבורג כתב בפנקסו: "בלי נדר ללמוד כל היום בתפילין"²³.

ר' יעקב מקארלין בעל משכנות יעקב האריך להוכיח שיש חיוב גמור גם היום ללכת בתפילין אפילו בשעת לימוד תורה²⁴. ר' מאיר מווילנא נכד בעל 'מעלות התורה' כתב בצוואתו: "וזאת נכון לכל בר דעת ולמי ששם עיניו על דרכיו, כשהוא מולך בדרך נכון וראוי

18. ר' אשר הכהן, כתר ראש, אות טו. וראה ר' ישכר בער מוילנה, מעשה רב, ירושלים תשן, עמ' כז.

19. ר' אשר הכהן, כתר ראש, אות טו; ר' ישכר בער מוילנה, מעשה רב, ירושלים תשן, עמ' ו, בסוף הספר; כל הכתוב לחיים, ירושלים תשנה, עמ' קטו אות ט; ר' דב אליאך, הגאון, א, ירושלים תשסב, עמ' 187–185. וראה דיון של האדר"ת, שו"ת מענה אליהו, ירושלים תשסג, סי' קט, שפשוט שאין בזה משום יהורא.

20. ר' אשר הכהן, כתר ראש, אות טו.

21. ר' מרדכי זאב איטינגא, מגן גיבורים, סי' לו, ס"ק ב בשלטי גיבורים.

22. ראה מה שהובא אצל ר' דב אליאך, הגאון, ב, ירושלים תשסב, עמ' 802–800, ובפרט בעמ' 802 שהביא צילום של אגרת גבאי קלויז הגר"א אל השר מונטיפיורי, ושם מופיע הלשון שהבאתי למעלה. וראה גם ר' שניאור זלמן אנושיסקי, מצב הישר, א, ווילנא תרמז, דף לו ע"א: "בבית המדרש של הגר"א ימצא כמה וכמה לומדי תורה כל היום מלבושים בטלית ותפילין". וראה עוד עדות על ווילנה, בספר עבודה תמה, ווילנא תרכג, עמ' 6: "בכל ער"ח מתקבצים כמעט כל אנשי החבורה מעוטף ומוכתר בטלית ותפילין כל היום בעסק התורה".

23. קונטרס הנהגות טובות, בתוך: ישורון, ט (תשסא), עמ' תשפב, אות ה: "ופשיטא להתפלל מנחה בתפילין" (ראה לקמן).

24. ר' יעקב מקרלין, שו"ת משכנות יעקב, סי' מט. וראה שם בתוך דבריו חידוש נפלא, שאפילו שינת עראי שרי עם תפילין: "ואם כן בשינה שלא יבא לשחוק וקלות ראש אין בהסח הדעת מצד עצמו איסור כלל".

להיות מלבוש בתפילין... וכן אני נוהג בעצמי מיום עמדי על דעתי"²⁵. ר' שמואל יצחק העיד על אביו ר' שלמה זלמן אב"ד סיגעט, נכד בעל 'מעלות התורה': "על התורה בשקידה נפלאה מוכתר בטלית ותפילין כל היום מהבוקר עד הערב"²⁶. ר' שניאור זלמן אנושיסקי העיד על עצמו שהיה יושב בטלית ותפילין כל היום²⁷.

האדר"ת העיד על אביו ר' בנימן: "כאשר כל ימיו הי' יושב מעוטף בטלית ומוכתר בתפילין רוב היום"²⁸. גם הנצי"ב היה מעוטף בתפילין כל היום²⁹. האדר"ת העיד על עצמו: "זה איזה עשירות שנים, שהרגלתי עצמי לשאת תפילין קטנים כל היום"³⁰. ושוב הוא כותב: "בימי עלומי כמה שנים שהרגלתי לישא תמיד תפילין קטנים"³¹. גם ר' יחיאל מיכל אפשטיין בעל ערוך השלחן העיד: "וכן שמענו שיש יחידי סגולה ומה גם בדורות שלפנינו שהיו נושאים כל היום"³².

מכל מקורות אלו רואים שהיו מגדולי ישראל שהלכו בתפילין כל היום³³. אבל ראוי לציין שהיו גדולים שהגיתו רק לקראת תפילת מנחה ובפרט חכמי הקבלה. המקור הראשון שמצאתי על הנחת תפילין במנחה הוא באגרת המוסר המיוחס לרבינו יונה: "יצחק תקן תפלת מנחה... ותעטף בציצית ותתעטר בתפילין והתפלל תפלת המנחה בכוונה ורוח"³⁴. בתקופת חכמי צפת מצאנו שהמקובלים לבשו תפילין דוקא בזמן מנחה³⁵ גם ר' יהודה

25. ר' מאיר מווילה, נחלת אבות, ירושלים תשמג, דף כט ע"א [=אשר יצווה, א, ירושלים תשס"ד, עמ' רכה].

26. ר' שמואל יצחק, בית אבות, ברלין תרמט, במכתב תהלה, עמ' ז.

27. ר' שניאור זלמן אנושיסקי, מצב הישר, א, ווילנא תרמז, דף לו ע"א.

28. ר' אליהו דוד רבינוביץ תאומים, סדר אליהו, ירושלים תשמד, עמ' 20.

29. ראה ר' מאיר בר אילן, מוולוז'ין עד ירושלים, א, תל אביב תשל"א, עמ' 142; י' ניסנבוים, בתוך ע' אטקס וש' טיקוצ'ינסקי (עורכים), ישיבות ליטא — פרקי זכרונות, ירושלים תשסד, עמ' 102; א' מושביצקי, שם, עמ' 125.

30. האדר"ת, נפש דוד, אות יד, בתוך: סדר אליהו, ירושלים תשמד, עמ' 114; הנ"ל, תפילת דוד, קרית ארבע תשסב, עמ' קפו; אשר יצווה, א, ירושלים תשסד, עמ' תא.

31. האדר"ת, נפש דוד אות סד, בתוך: סדר אליהו, ירושלים תשמד, עמ' 128; הנ"ל, תפילת דוד, קרית ארבע תשסב, עמ' רג; אשר יצווה, א, ירושלים תשסד, עמ' תיג. הנ"ל, סדר אליהו שם, עמ' 20, העיד על עצמו כשהיה בגיל י"ב: "למדנו עד אחר חצות תפילין".

32. ר' יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השלחן, סי' לו, סעי' ג. וראה: מפיהם של רבותינו, בני ברק תשסח, עמ' 206.

33. גם מצינו הרבה שלא לבשו כל היום ולמדו בלי תפילין, כגון ר' משה סופר בעל 'חתם סופר'. ראה ר' חזקיה פייבל פלוט, ליקוטי חבר בן חיים, בתוך: רב"ש המבורגר, זכרונות ומסורות על ה'חתם סופר', בני ברק תשנז, עמ' 187. ר' אריה ליב הכהן, דוגמא מדרכי אבי זצ"ל, חמ"ד תשל, עמ' לא, אות יז, העיד על אביו בעל 'חפץ חיים': "תפילין לא לבש כל היום ולמד בלי תפילין".

34. רבינו יונה מגירונדי, אגרת המוסר, בני ברק תשסב, עמ' פט. וכפי שכתב לי א' קרנפוגל, צריך לעיין יותר אם אכן חיבור זה הוא משל רבינו יונה, אבל פשוט שהשפעת דברי רבינו יונה ניכר בו.

35. ראה: מ' בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכו, עמ' 326, הערה 5 [וראה ר' דב אליאך, הגאון, א, ירושלים תשסב, עמ' 187 הערה 41]; ר' אליהו די וידאש, תוצאות חיים, ירושלים תשסח, שער

אריה די מודינא העיד שהיו חסידים שנהגו כן³⁶. וכן מספר ר' משה מפראג ברשימות מסעותיו³⁷. על ר' עקיבא איגר העידו שלבש תפילין בשעת מנחה³⁸ וכן העיד ר' חיים המבורגר על סבו ר' משה נובומעסטא, תלמיד החת"ס³⁹.

אמנם כדאי לסיים בדברי ר' צבי הירש קאיידינאור בעל קב הישר: "והנה לפעמים האדם יראה לעינים איש אשר הוא עוסק תמיד תפילה בכוונה והולך בתפילין כל היום אתה סובר בדעתך שהוא איש ישר וכשר, באשר תמיד הוא עוסק במלאכת שמים אבל אין אתה יודע מה שהוא בלבו"⁴⁰.

- ב, הנהגה יב, עמ' כ; שם, הנהגה יד, עמ' מג-מד; ר' יעקב פארדו, מנחת אהרן, ירושלים תשמ, כלל יט, אות ב, דף קפח ע"א. וראה: ר' עקיבה רו, עיר החיים, בתוך: תוצאות חיים, ירושלים תשסח, סי' נב, עמ' רכט-רלא. וראה: מ' חלמיש, הקבלה, רמת גן תשס, עמ' 38 ועמ' 295-296; הנ"ל, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשסו, עמ' 141-145 (ע"ש לענין מנחה ערב שבת).
36. ר' יהודה אריה די מודינא, שלחן ערוך, וויען תרכו, חלק ראשון, סעי' ד, סוף עמ' 18-19: "ישנם חסידים המניחים אותם גם כן אחר חצות היום בתפלת המנחה".
37. א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תשנו, עמ' 287: "בתפלת מנחה מתעטף כל הקהל בציצית ומניח תפילין והחזן מברך ברכת תפילין בקול".
38. ר' שלמה סופר, חוט המשולש, דראהאביטש תרסח, דף סד ע"ב. וראה ר' יששכר תמר, עלי תמר, תל אביב תשלט, זרעים א, עמ' נז ועמ' ס.
39. ר' חיים המבורגר, שלשה עולמות, א, ירושלים תרצט, עמ' כד: "קודם תפלת מנחה לבש תפילין דרבינו תם... והתפלל בהם גם תפלת שמונה עשרה". אבל ראוי לציין לדברי ר' יעקב שלום סופר, תורת חיים, פאקש תרנז, סי' לז, ס"ק ב: "ולא ראיתי ולא שמעתי במדינתנו מי שינהג כן להניח שום תפילין במנחה".
40. ר' צבי הירש קאיידינאור, קב הישר, א, ירושלים תשנג, פרק נב, עמ' רמד.